

Академик Миодраг Н. Симовић*

Универзитет у Бихаћу

ORCID: 0000-0001-5116-680X

Др Марина М. Симовић**

Паневропски Универзитет „Апеирон” Бања Лука, Правни факултет

ORCID: 0009-0008-3330-4023

ВИКТИМОЛОШКА АНАЛИЗА РИЗИКА ОД ВИКТИМИЗАЦИЈЕ КОД КЛИМАТСКИХ ПРОМЈЕНА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ***

САЖЕТАК: Идеја да свако људско биће има право на чисто и здраво окружење је закупила машту људи широм свијета. Да ли је то случај са еколошким људским правима? Повеља Уједињених нација (1945), Универзална декларација о људским правима (1948) и близаначки пакти о људским правима – Међународни пакт о грађанским и политичким правима (ICCPR) и Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима (ICESCR) (оба усвојена 1966. и ступила на снагу 1977. године) уопште не спомињу да ли бити човјек укључује такво право. Социоекономска и културна права укључују права на достојанство, образовање, здравље, храну, воду, боловање, породично одсуство и запослење, док је право на здраву животну средину граница између овог и неких других права. Покуша-

---

* e-mail: miodrag.simovic@pf.unibl.org, професор на Правном факултету Универзитета у Бихаћу.

** e-mail: marina.simovic@gmail.com, ванредни професор на Факултету правних наука.

*** Рад је примљен 24. 11. 2023, а прихваћен је за објављивање 4. 12. 2023. године.

вајући да одговоре на наведено питање, аутори у раду најприје анализирају значење права на заштиту животне средине. Посебно се разматрају резултати Европске климатске конференције о научном доприносу трансформацији климатских промјена на европском континенту одржане 15. и 16. маја 2023. у Варшави. Уз то, презентирају се климатске промјене и виктимизација грађана, као и ризици од виктимизације код ових промјена. У наставку рада посебна позорност усмјерена је на проблематику односа Босне и Херцеговине и Конвенције Уједињених нација о праву мора. У сврху постизања адекватног нивоа нормираности и уређења, предлажу се хитне мјере превенције виктимизације код климатских промјена у Босни и Херцеговини како би се осигурало право свих грађана да живе у сигурном, чистом, здравом и одрживом окружењу.

Кључне речи: климатске промјене, Босна и Херцеговина, виктимизација, животна средина, вода

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Magna Carta Libertatum (средњовјековни латински назив за Велику повељу слобода), усвојен у Ранимиду (Runnymedeu, западно од Лондона) 1215. године је повукла директну везу између окружења и индивидуалне слободе и произвела је 1217. године Карта де Форест (Charter of the Forest) или Шумску повељу, која је гарантовала „слободе шума и слободних обичаја, како изнутра тако и изван Краљевске шуме“ и обавезу „да се поштују слободе и обичаји одобрени Повељом о шумама“.¹ Управо због тога признање права на заштиту животне средине требало би почети са признањем „права на воду“ у домаћем уставном праву.

Први напори да се учврсти материјално право на здраво окружење су дошли из САД, гдје је уставно признање први пут пронашло свој глас раних шездесетих година прошлог вијека.² Затим је 1968. године млади конгресмен из државе Њу Јорк (New York) – Ричард Отингер (Richard Ottinger) – преузео одговорност за уставно признање права на здраву (или *присвојну* – тадашња номенклатура) животну средину, образлажући да

„...само амандман на Устав САД, гарантујући сваком грађанину здраво и ненарушено окружење, може савладати лакоћу са којом се тренутни напори за очување могу избјећи“³.

¹ May, J. R. (2021). The case for Environmental human Rights: Recognition, implementation, and Outcomes. *42 Cardozo Law Review*, 987.

² *Ibid.*, 989.

³ *Ibid.*, 990.

У том контексту народ има право на чист ваздух и воду и на очување природних, сценских, историјских и естетских вриједности окружења.

Средином деведесетих година прошлог вијека Едит Браун Вајс (Edith Brown Weiss)⁴ идентификовала је 50 уставних одредби на глобалном нивоу које експлицитно признају основно право на квалитетну животну средину. Програм Уједињених нација за животну средину (UNEP – United Nations Environment Programme) закључује да најмање 150 земаља на неки начин признаје право на здраво окружење, укључујући регионални споразум и домаће законодавство. Програм се бави широким спектром питања животне средине, укључујући право на воду.

Стокхолмска декларација Уједињених нација⁵ је била први међународни документ којим се признаје оно што је постало познато као право здравог окружења. Она прописује да је

„...човјек истовремено производ и творац своје околине, која му даје средства за живот у физичком смислу и омогућава интелектуални, морални, друштвени и духовни напредак“.

Након тога је донесено низ докумената који то потврђују на различите начине, укључујући Хашку декларацију из 1989. године (која признаје „право на достојанствен живот у одрживом глобалном окружењу“), принципе Декларације из Рија из 1992. године:

„Људска бића су у средишту бриге за одрживи развој. Они имају право на здрав и продуктиван живот у складу са природом.“

Паришки споразум о климатским промјенама⁶ садржи у преамбули људска права:⁷

„Странке треба да, код предузимања мјера за рјешавање климатских промјена, обезбиједити поштовање, промовисање и разматрање њихових обавеза у погледу људских права...“

Циљ COP21 (Паришке конференције) био је постизање договора и усвајање новог правно обавезујућег документа који ће дефинисати обавезе држава чланица Оквирне конвенције УН о промјени климе (UNFCCC) за раздобље послје 2020. године и на тај начин спријечити

---

⁴ A. B., Stanford; J. D., Harvard; PH.D. University of California, Berkeley; LL.D. (Hon.), Chicago – Kent; LL.D. (Hon.), University of Heidelberg.

⁵ Dok. A konf. 48. Rev. 1/1972.

⁶ То је први је општи правно обавезујући глобални климатски споразум. Потписан је 22. априла 2016, а Европска унија ратификовала га је 5. октобра 2016. године.

⁷ V.: Fransen, T. et al. (2019). *Enhancing NDCs: A Guide to Strengthening National Climate Plans by 2020*, Washington, DC: World Resources Institute.

порастан температурe на глобалном нивоу преко 2 °C. Уз то, Ксентинијев извјештај⁸ (Уједињених нација), објављен 1994. године, закључује да

„...штета по животну средину има директне посљедице на уживање низа људских права, као што су право на живот, здравље, [и] на задовољавајући животни стандард“.

Босна и Херцеговина је ратификовала Оквирну конвенцију Уједињених нација о промјени климе⁹ (UN Framework Convention on Climate Change – UNFCCC)¹⁰ и Кјото протокол Оквирне конвенције УН о промјени климе (Kyoto protocol to the United nations framework convention on climate change)¹¹. Основни циљ Конвенције јесте да осигура стабилизацију нивоа гасова стаклене баште (CO₂, N₂O, CH₄, HFCs, PFCs и SF₆) у атмосфери на нивоу који ће спријечити опасне антропогенске утицаје на климатски систем (који се састоји од атмосфере, хидросфере, земљишта, леденог покривача, биосфере и интерактивних односа међу овим подсистемима). Даље, активности наведене у Конвенцији осмишљене су са циљем смањења брзине атмосферског загријавања, те да тиме осигурају услове за природне екосистеме да се прилагоде климатским промјенама, спријече нежељене временске услове за производњу хране и снабдијевање водом и осигурају будући привредни развој. Босна и Херцеговина је постала чланица ове конвенције 6. децембра, 2000. године. За успјешно провођење обавеза Босне и Херцеговине у складу са Конвенцијом, основан је Одбор за климатске промјене БиХ са 32 представника. Као посљедица тога, у складу са закључцима Вијећа министара БиХ, основан је Пододбор за климатске промјене БиХ, који се састоји од 10 чланова, а већина чланова Пододбора такође је именована у Одбор за климатске промјене БиХ.

⁸ UN. Special Rapporteur on Human Rights and the Environment: Human rights and the environment: final report / prepared by Fatma Zohra Ksentini, Special Rapporteur.

⁹ Паришки споразум је усвојило свих 196 страна Оквирне конвенције Уједињених нација о климатским промјенама. Обавезује да ће предузете мјере за ограничавање глобалне температуре порасти на „знатно испод“ 2 °C и наставити с напорима да се ограничи на 1,5 °C (чл. 2) (Lecerf, M., Herr, D., Thomas, T., Elverum, C., Delrieu, E., Picourt, L. (2021). Coastal and marine ecosystems as Nature-based Solutions in new or updated Nationally Determined Contributions, Ocean & Climate Platform, Conservation International, IUCN, GIZ, Rare, The Nature Conservancy, Wetlands International and WWF. Доступно на <https://ocean-climate.org/wp-content/uploads/2021/12>). Нето нулти циљеви морају бити усклађени са циљевима Париског споразума и бити позитивни на биодиверзитет или барем биодиверзитетски неутрални (*Ibid.*, 15).

¹⁰ *Службени гласник Босне и Херцеговине* број 19/00.

¹¹ *Службени гласник Босне и Херцеговине – Међународни уговори*, број 3/08. Протокол је отворен за потписивање у јапанском граду Кјоту 11. децембра 1997. године. Ступио је на снагу 16. фебруара 2005. године.

Основ за заштиту животне средине је успостављен и правом на живот или чл. 6. Међународног пакта о грађанским и политичким правима и чл. 6. Конвенције УН о правима дјетета. Право дјетета на успостављење здраве средине незамјењив је стандард за рано дјетињство или да дјеца преживе и развијају се.¹²

Комитет Уједињених нација за људска права (као уговорно тијело које надгледа Међународни пакт о грађанским и политичким правима) недавно је објавио коментар и неколико важних одлука повезивања људских права са исходима животне средине, укључујући климатске кризе. У том циљу, препоручује се да Комитет министара: 1) изради додатни протокол уз Европску конвенцију за заштиту људских права и основних слобода (ECHR, ETS бр. 005) о праву на сигурну, чисту, здраву и одрживу животну средину, према терминологији које користе Уједињене нације; 2) изради додатни протокол уз Европску социјалну повељу (ESC) о праву на чисто, здраво и одрживо окружење;¹³ 3) покрене припрему студије изводљивости за конвенцију о пријетњама за животну средину и технолошке опасности које угрожавају људско здравље, достојанство и живот. То би пружило прилику да се у ову конвенцију уграде принципи превенције и предострожности који су неопходни да би право човјечанства на здраву животну средину било исправно заштићено.¹⁴

ЕВРОПСКА КЛИМАТСКА КОНФЕРЕНЦИЈА О НАУЧНОМ ДОПРИНОСУ ТРАНСФОРМАЦИЈИ КЛИМАТСКИХ ПРОМЈЕНА НА ЕВРОПСКОМ КОНТИНЕНТУ

Европска климатска конференција о научном доприносу трансформацији климатских промјена на европском континенту одржана је 15. и 16. маја 2023. године у Варшави у Пољској. Организатори Конференције су

---

¹² V.: Kofler, B., Netzer, N. (eds.) (2012). *On the Road to Sustainable Development How to Reconcile Climate Protection and Economic Growth*. Bonn: Friedrich-Ebert-Stiftung, 7–9.

¹³ Укључивање овог права у ESC би учинило могућим препознати међуоднос између заштите социјалних права и заштите животне средине. То би такође омогућило невладиним организацијама да подносе колективне жалбе о питањима животне средине.

¹⁴ V.: Moutquin, S. (2021). *Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe*. Strasbourg: Committee on Social Affairs, Health and Sustainable Development. Draft recommendation adopted by the Committee with a large majority on 9 September, 1–17. и Pedersen, O. W. (2010). Environmental principles and environmental justice. Massachusetts Avenue Cambridge: *Environmental Law Review*, Vol. 12, No. 1, 26–49.

Пољска академија наука и Њемачка национална академија наука Леополдина. Након свечаног отварања Конференције, присутне су поздравили и изразили им добродошлицу предсједник Пољске академије Марек Конаржевски (Marek Konarzewski, биолог) и предсједник Леополдин Гералд Хаг (Leopoldine Gerald Haug, климатолог). Учесници су представници/делегати 90 академија наука из 45 земаља Европе и Евроазије. Циљ је да се институционализује научна платформа за иновативни приступ изучавању климатских промјена и с њима везаних трансформација и ефеката из европске перспективе, те дефинисање мјера и активности за постизање климатске неутралности. Конференција је инспирисана концептом антропоцена¹⁵ којег су дефинисали климатолози П. Ј. Крузен и Е. Ф. Штермер.

Уводно предавање (The Crutzen Anthropocene Distinguished Lecture) под насловом „Клизавње у антропоцен: предстојећа изненађења“ (Sliding into the Anthropocene: Surprises Ahead) дао је климатолог Томас Штокер (Thomas Stocker) са Универзитета Берн, Швајцарска. Рад Конференције је настављен у неколико пленарних и паралелних тематских подијум-дискусија: Планета и ми – шта чинити, а шта не?; Климатске промјене: фокусирање на регионалне различитости; Округли сто – дискусија 1: одговор/реакција друштва (заједница); Округли сто – дискусија 2: одговор/реакција пословних структура (businessa) и политике; Секторске трансформације широм Европе: адаптација и ублажавање (паралелни кластери): Кластер 1: пољопривреда и кориштење земљишта; Кластер 2: индустрија и енергија; Кластер 3: вода и екосистеми; Кластер 4: инфраструктура, мобилност и ризици и Закључци и приједлози за нацрт Варшавског комуникае.

Треба истаћи нагласак Конференције на науци и научним методама, посебно у евидентирању, доказивању и научно-заснованој манифестацији/демонстрацији непобитних чињеница о климатским промјенама (континуирани пораст глобалне температуре, топљење поларног леда, повећање температуре, киселости и нивоа мора и океана, све већа учесталост екстремних временских непогода – поплаве, суше, хуригани,¹⁶ деградација пољопривредног земљишта, дефорестација,¹⁷ све у директној корелацији

¹⁵ Антропоцене: назив геолошке ере/епохе која датира од почетка значајнијег људског импакта на земљин геолошки и екосистем, укључујући и антропогене (man-made) климатске промјене (појам увели холандски атмосферски хемичар и нобеловац П. Ј. Крузен (Paul J. Crutzen) и амерички биолог Е. Ф. Штермер (Eugen F. Stoermer). Назив антропоцене су званично подржали International Commission on Stratigraphy (ICS) и International Union of Geological Sciences (IUGS).

¹⁶ Њихова специјалност је подручје без вјетра, које се формира у центру циклона и назива се циклонско око. Због посебних услова, ограничени су на тропска подручја и не треба их помијешати са екстратропским циклонима.

¹⁷ Дефорестација или рашумљавање је сјеча и уклањање шуме са земљишта које се затим преображава за шумску употребу.

са интензитетом антропогених активности). Исказана је потреба за заједничким и координираним дјеловањем и међународном сарадњом, посебно земаља Европе и Евроазије, усмјереним ка хармонизацији мјера и подешавању стратегија у свим секторима за смањење промјена – до постизања неутралног климатског стања. У том циљу предложено је да се ова конференција инаугурише као континуирана активност у форми периодичког скупа сваке двије или три године.

Поред представника скоро свих земаља Европске уније, запажено је присуство делегата из бројних мањих и слабије развијених земаља. Упадљиво је да су били присутни делегати из свих држава насталих распадом СФРЈ, те Албаније, Јерменије, Азербејџана, Израела, Кипра, Молдавије и Турске.

Резиме Конференције, закључци и пројекција будућег дјеловања, те приоритети у разним секторима дефинисани су у Варшавском комуникеу о климатским промјенама у Европи. Тачка 5. Комуникаеа говори о важности да трансформације треба да буду праведне унутар и између друштвених заједница, тачка 9. о значају распознавања регионалних различитости, те тачка 10. о политичким и тржишно-заснованим инструментима (Европски зелени план, национане зелене инвестиције итд.), те нормативној регулативи која треба да стимулише технолошке и друштвене иновације, као и научно-базирану комуникацију међу политичарима, грађанима и научницима како би се смањио негативизам и негирање (дениализам)¹⁸.

КЛИМАТСКЕ ПРОМЈЕНЕ И ВИКТИМИЗАЦИЈА ГРАЂАНА

Природа и темпо уочених климатских промјена представља озбиљан ризик за државну сигурност. Сваки грађанин се мора запитати шта он или она може учинити појединачно за ублажавање климатских промјена и, заједно, шта његови или њени локални, државни и национални лидери раде да осигурају да се свијет одржава за будуће генерације.¹⁹

У Африци, Азији и на Блиском истоку утицаји екстремних временских услова, као што су суше и поплаве, резултирали су несташницом хране, дезертификацијом, дислокацијом становништва и масовним миграцијама

---

¹⁸ У психологији људског понашања порицање (denialism) је избор особе да негира стварност као начин да се избјегне психички неугодна истина.

¹⁹ CNA Military Advisory Board, National Security and the Accelerating Risks of Climate Change (Alexandria, VA: CNA Corporation, 2014), 1.

и подизањем нивоа мора. Они представљају сигурносне изазове владама ових регија. Ови трендови расту и убрзавају се.²⁰

Брз раст становништва, посебно у приморју и урбаним подручјима, те сложене промјене у глобалу сигурносног окружења учинили су изазовнијим разумијевање стратешки сигурносних ризика пројектованих климатских промјена. Америчко национално обавјештајно вијеће (U. S. National Intelligence Council) оцјењује да ће до 2030. године пораст становништва резултирати потражњом широм свијета за 35 % више хране и 50 % више енергије. Растуће температуре у средњим географским ширинама ће повећати потражњу за водом и енергијом. Ови растући захтјеви ће оптерећивати ресурсе, ограничавати им развој и повећати конкуренцију између пољопривреде, производње енергије и људске егзистенције.

У свјетлу предвиђених климатских промјена наглашава се потрошња воде – хране – енергије као све већа сигурносна пријетња у растућем сегменту свијета.²¹ Топлији океани значе и јаче пљускове. Као што ниво мора расте, олујни удари ће постати инвазивнији, деструктивнији, скупљи и смртоноснији. Густо насељена подручја, укључујући многе велике градове дуж обала или главне водене путеве, посебно су осјетљиви на монсуне и олујне поплаве.

Економије у развоју раде на разумијевању пријетње с којима се суочавају због пројекција климатских промјена, али далеко су од спремности да се носе са изазовима. Климатске промјене могу допринијети изазову глобалне нестабилности, глади, сиромаштву и сукобима. Несташница хране и воде, пандемија болести, спорови око избјеглица и ресурса и теже природне катастрофе додатно оптерећују привреду, друштво и институције широм свијета.²²

Сагледавајући искуства земаља, европски регион јасно показује да треба имати два јасна циља: побољшање просјечног здравља и смањење здравствених неједнакости. Да би се то постигло постоје двије врсте стратегија: унутар сваке земље, дјеловање на социјалне детерминанте здравља за побољшање просјека здравља и смањење здравствених неједнакости и акција на транснационалном нивоу за рјешавање узрока неједнакости између земаља.²³ Мјере превенције стога морају бити усмјерене на смањење емисије стакленичких плинова (GHG), посебно CO₂ емисије и

²⁰ CNA Military Advisory Board, National Security and the Accelerating Risks of Climate Change (Alexandria, VA: CNA Corporation, 2014), 2.

²¹ *Ibid.*, 3.

²² *Ibid.*, 13.

²³ Review of social determinants and the health divide in the WHO European Region, 2021, 15.

побољшање секвестрације угљеника која је неопходна за одржавање здравља морског живота, као и климе. Тренутно се мора пронаћи могућност (мјере) ублажавања загријавања океана, ацидификације,²⁴ деоксигенације,²⁵ пораста нивоа мора, утицаја екстремних временских појава и разарања и заштите посебно осјетљивих екосистема на глобалном нивоу.

У вези са својом стратегијом управљања водом и минимизирања поплаве, власти Сингапура су изјавиле да ће земља сачувати и обновити своју шуму мангрова,²⁶ јер

„...мангрови помажу тако што распршују валове и заробљавају седимент, потенцијално служећи као флексибилан облик обалне одбране, уз смањење ерозија“²⁷.

Зашто Босна и Херцеговина не ради слично у намјери не само заштите вода и водених ресурса, већ и заштите шума, али и земљишта? И, наравно, ако то и ради, зашто не сади дрвеће и биљке које ће бити прилагођене будућим климатским промјенама? И како се бори са штеточинама и шумокрадицама? Здраве и нетакнуте марине и обални екосистеми представљају ефективне природне тампоне против утицаја климатских промјена, а шта је учињено да се заштите море и обални појас? О заштити биљног и животињског свијета не може се ни говорити док се не усвоји адекватна регулатива, с тим да климатске промјене неће чекати на нас. Посебан немар постоји када је ријеч о заштити биолошке разноликости, а у том контексту и природних резервата попут Хутовог блата,²⁸ што се мора хитно промијенити.

---

²⁴ Овај феномен се обично назива закисељавањем океана или „други CO₂ проблем“, поред загријевања океана.

²⁵ Деоксигенација је хемијска реакција која укључује уклањање атома кисеоника из молекула. Термин се такође односи на уклањање молекуларног кисеоника (O₂) из гасова и растварања, што је корак у техници без ваздуха и пречишћивачима гаса.

²⁶ Шуме мангрова су шуме стабала разних врста мангрова које су врло толерантне на со морске воде, а расту у обалним подручјима која захватају плиме и осјеке.

²⁷ Lecerf, M., Herr, D., Thomas, T., Elverum, C., Delrieu, E. and Picourt, L. (2021). *Coastal and marine ecosystems as Nature-based Solutions in new or updated Nationally Determined Contributions*, Ocean & Climate Platform, Conservation International, IUCN, GIZ, Rare, The Nature Conservancy, Wetlands International and WWF, 31. Доступно на: <https://bvearmb.do/handle/123456789/2479?show=full>.

²⁸ Парк природе „Хутово благо“ основан је 1995. године. Налази се у југоисточној Херцеговини, са лијеве стране ријеке Неретве на територији општина Чапљина и Столац. Заузима површину од 8.000 хектара. „Хутово благо“ се сматра једним од највећих зимовалишта птица на подручју Европе.

РИЗИЦИ ОД ВИКТИМИЗАЦИЈЕ КОД КЛИМАТСКИХ ПРОМЈЕНА

Здравствена неједнакост вријеђа људско право на здравље и неправедна је. С обзиром на европске вриједности и знање може се и мора у БиХ радити више на афирмисању здравља и смањењу здравствене неједнакости. Здравствени системи усмјерени на људе кључни су за одрживост и праведну Европу. Ова визија се на одговарајући начин одражава у кључне стратешке циљеве Здравља 2020. (Health 2020) усвојене на Малти на сједници Регионалног комитета у септембру 2012. године. Иза Health 2020. крије се једноставна али витална идеја: здравље за добробит је важно за људе, друштвени и економски развој и будућност Европе. Здравље је основни ресурс за живеће људи, породица и заједнице. У овом контексту постоји хитна потреба промовисања и заштите здравља, посебно за најугроженијим сегментима становништва.²⁹

Превентивни фактори ризика виктимизације грађана Босне и Херцеговини у будућим климатским промјенама су услови у којима се људи рађају, расту, живе, раде и старе и неједнакости у моћи и новцу и ресурсима који их стварају. Други, не мање значајан фактор ризика учестале и вишеструке виктимизације грађана Босне и Херцеговини у будућим климатским промјенама је могућност приступа људским правима, при чему приоритет треба да буде побољшање здравља (или право на здравље и здраву животну средину) и смањење неједнакости или санкционисање сваког облика дискриминације грађана по наведеним основама у приступу услугама или мјерама помоћи, подршке и заштите у вези са наступајућим климатским промјенама и природним катастрофама и штетама. Трећи и можда најважнији фактор ризика је неадекватна заштита водених ресурса Босне и Херцеговине, те непостојање права на воду као елементарног људског права у Уставу Босне и Херцеговине, јер без воде нема живота, а тиме су и сва остала људска права онемогућена или недоступна за грађане.

Неодрживо кориштење мора и нарушено управљање довело је у опасност и здравље и просперитет Медитерана за будуће генерације. Не само да се ризикује губљење разноликости биодиверзитета региона, већ се такође угрожавају средства за живот свих оних који зависе од здраве планете. До данас земље широм свијета, укључујући медитерански регион, нису успјеле да учине значајан напредак ка стварању

---

²⁹ V.: Јакаб, З. (2021). *Review of social determinants and the health divide in the WHO European Region: final report*. New Delhi: World Health Organization, Regional Director for Europe. Доступно на: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/...>

адекватне мреже заштићених морских подручја (МРА)³⁰ до 2020. године, а што је циљ постављен Конвенцијом о биолошкој разноликости (CBD – Convention on Biological Diversity³¹). Међутим, у посљедњих неколико деценија неodrживи риболов, туризам, пластика, хемикалије и загађење и брзи развој обале озбиљно су угрозили његову еколошку отпорност. Уз то, у протеклих 50 година популација медитеранских морских сисара смањена је за 41 %, а око 80 % рибљег фонда је прекомјерно изловљено. Више од половине (53 %) ајкула је у ризику од изумирања, а медитеранска морска трава *Posidonia oceanica* смањена је за 34 %.³²

Бројне еколошке политике усмјеравају медитеранске земље да заштите читав низ обалних и морских станишта како би се одржала способност природних система да обезбиједи повезане услуге екосистема. То укључује:

- на међународном нивоу, Конвенцију о биолошкој разноликости и УН 2030 Агенду за одрживи развој (Циљеви одрживог развоја или SDG – Sustainable Development Goals)³³;

- на регионалном нивоу, поморски стратешки оквир и морско просторно планирање Директиве Европске уније о посебно заштићеним подручјима и биолошкој разноликости регије (Протокол о разноликости – SPA/BD – Protocol is the Mediterranean’s main tool for implementing the 1992 Convention on Biological Diversity) и Регионална конвенција УН за заштиту морског окружења и обалне регије Медитерана (Барселона конвенција)³⁴.

Босна и Херцеговина, Кипар, Грчка, Израел, Либија и Монако оцијењени су у односу на ратификоване обавезе врло слабо, са 50 % или

---

³⁰ Према дефиницији Међународне уније за очување природе (IUCN), заштићена морска подручја (МРА) представљају морска подручја која су издвојена с циљем дугорочног очувања природе и повезаних услуга екосистема и културне вриједности. Строги морски резервати забрањују сваки приступ, с изузетком приступа ради обављања научне дјелатности.

³¹ Конвенција је отворена за потпис на Свјетском самиту у Рио де Жанеиру 5. јуна 1992. године, а ступила је на снагу 29. децембра 1993. године. САД су једина земља чланица УН која није ратификовала ову конвенцију. Има два допунска споразума, Картагенин протокол (The Cartagena Protocol) и Нагоја протокол (Nagoya Protocol).

³² Gomei, M., Abdulla, A., Schröder, C., Yadav, S., Sánchez, A., Rodríguez, D., Abdel, Malek D. (2019). *Towards 2020: how Mediterranean countries are performing to protect their sea*, World Wide Fund For Nature, 7. Dostupno na <https://www.semanticscholar.org/paper/Towards-2020>.

³³ Усвојена од стране Уједињених нација 2015. године.

³⁴ Convention for the Protection of the Mediterranean Sea Against Pollution (Barcelona Convention) усвојена је 16. фебруара 1976. године у Барселони, а ступила на снагу 1978. године.

мање. Осталих 13 земаља је такође имало прилично лоше резултате (испод 83 %), и то из два разлога: 1) тек треба да преведу у национално законодавство оно што је ажурирано 1995. године, посебно Протокол о заштићеним подручјима и биолошкој разноликости (SPA/BD), кључни протокол из Конвенције из Барселоне која се односи на стварање МРА у територијалним водама и отвореном мору или 2) нису успјели доставити шести национални извјештај који се захтијева према CBD.³⁵

Већина других земаља, са изузетком Албаније, Хрватске, Грчке и Малте, нису направиле било какав напор да се повећа њихова ознака подручја у протеклих десет година. Врло мала површина МРА је такође одређена у Египту, Италији, Словенији и Турској. Гледајући у државе чланице Европске уније, већина нових МРА у Хрватској, Грчкој и Шпанији (осим Коридора за китове успостављеног 2018. године) су Natura 2000³⁶ подручја, успостављена у оквиру обавезујућег законодавства о птицама и стаништима.³⁷

Алжир, Босна и Херцеговина, Кипар, Египат, Либан, Либија, Малта, Црна Гора, Мароко, Сирија и Тунис још увијек немају потпуно заштићене службенике области.³⁸ Упркос чињеници да су све медитеранске земље усвојиле законе за заштиту морске околине, одређивање МРА и њихово учинковито управљање и даље је велики изазов за већину земаља. Лобистички и економски интереси, који се супротстављају овим мјерама заштите, остају превише моћни, док капацитети државне администрације још увијек нису довољни да ефикасно управљају системом МРА. Осим

³⁵ Конкретно, Босна и Херцеговина, Кипар, Грчка, Израел, Либан, Либија и Црна Гора још увијек нису ратификовали Протокол SPA/BD.

³⁶ Natura 2000 је еколошка мрежа коју чине подручја важна за очување угроженних врста и станишта Европске уније. Темелји се на двије директиве које подржавају политику заштите природе Европске уније. То су Директива о стаништима и Директива о птицама. Овим се директивама штити око 1.200 животињских и биљних врста и 230 врста станишта на преко 20 % територија Европске уније. Мрежа Natura 2000 састоји се од посебних заштићених подручја – SAC (подручја која су одређена Директивом о стаништима) и посебних подручја заштите птица – SPA (подручја одвојена према Директиви о птицама) и тренутно обухвата око 30.000 подручја. Циљ Natura 2000 је осигурати дугорочан опстанак и повољне услове највреднијих и најугроженијих станишта и врста.

³⁷ Lecerf, M., Herr, D., Thomas, T., Elverum, C., Delrieu, E., Picourt, L. (2021). *Coastal and marine ecosystems as Nature-based Solutions in new or updated Nationally Determined Contributions, Ocean & Climate Platform*. Conservation International, IUCN, GIZ, Rare, The Nature Conservancy, Wetlands International and WWF. Доступно на: <https://ocean-climate.org/wp-content/uploads/2021/...>, 15.

³⁸ Gomei, M., Abdulla, A., Schröder, C., Yadav, S., Sánchez, A., Rodríguez, D., Abdel Malek, D. (2019). *Towards 2020: how Mediterranean countries are performing to protect their sea*, 22

тога, доносиоцима одлука недостаје дугорочна визија за рјешавање кризе биодиверзитета.

Упркос скоро двије деценије глобалних, регионалних и националних обавеза, доносиоци одлука на Медитерану још увијек нису довољно ангажовани на заштити своје морске средине. Прије дванаест година земље Медитерана потписале су CBD Aichi Target 11,³⁹ обавезујући се на заштиту најмање 10% њихових вода са стварањем ефективних МРА. Међутим, од 2010. године већина земаља уложила је мало или нимало напора да одреди додатна подручја.⁴⁰

Како обални региони постају све насељенији, чешће или јаче олује угрожавају становништво у овим подручјима и повећавају захтјеве за хитне службе у смислу учесталости и јачине олуја. Истовремени или широко распрострањени екстремни временски догађаји и/или шумски пожари, праћени масовним евакуацијама и деградирана критична инфраструктура могла би надмашити локалне и државне ресурсе и захтијевају повећано кориштење подршке војног и приватног сектора.⁴¹

Потенцијалне сигурносне посљедице промјена глобалне климе треба да служи као катализатор за сарадњу и промјену. Умјесто тога, утицаји климатских промјена убрзавају нестабилност у рањивим подручјима у свијету и служе као катализатори сукоба. С позитивне стране, признање ризика може довести до повећане сарадње – дакле, виде се климатске промјене као катализатор за сарадњу и промјене.⁴²

Чак и за те исходе или пројектовани сценариј, који имају мало вјероватноће да ће се догодити, ако је посљедица довољно висока, резултат ризика захтијева акцију. Због тога, процјене треба да буду и загађености хидропотенцијала, али и осталих природних ресурса. Остали догађаји који се мјере са већом прецизношћу, а представљају факторе виктимизације усљед климатских промјена од 2007. године, укључују: дужину пожарних сезона; убрзање пораста нивоа мора; наставак колапса и густине и запремине морског леда у Арктичком океану;⁴³ кретање биљака,

---

³⁹ Ради се о уводу у „друге ефикасне мјере очувања засноване на областима“ у оквиру Aichi Target 11 Конвенције о биолошкој разноликости (Convention on Biological Diversity): поријекло, тумачење и нова океанска питања.

⁴⁰ Gomei, M., Abdulla, A., Schröder, C., Yadav, S., Sánchez, A., Rodríguez, D., Abdel Malek, D. (2019). Towards 2020: how Mediterranean countries are performing to protect their sea, 25

⁴¹ CNA Military Advisory Board (MAB), 2014, 4.

⁴² *Ibid.*

⁴³ Трендови на леду тренутно сугеришу да у суштини нема леда. Арктичко љето се појављује по први пут после 2021. године. Доступно на <https://www.cna.org/centers-and-divisions/ipr/mab>, приступљено 12. 9. 2023.

животиња и вектора болести према вишим надморским висинама и географским ширинама; падавине и суше су све неправилније и интензивније и повећан стрес за системе слатке воде.

Процјене ризика, поред мјерења у одређеном временском интервалу и прогноза за наредни период (сценарио), треба да садрже утицај климатске промјене на окружење, могућност адаптације (мјере помоћи, подршке и заштите) и рањивост (штете и страдања). Климатске промјене су утврдиле да ће се у сушним регијама фреквенција суша вјероватно повећати. Предвиђено је да ће овај тренд значајно смањити обновљиве ресурсе површинских и подземних вода и појачати конкуренцију за воду. Осим тога, предвиђа се смањење климатских промјена на квалитет слатке воде и воде за пиће због интеракцијских фактора као што су повећање седимената, нутријената и загађивача због тешких оптерећења падавина и повећана концентрација загађивача током суша.⁴⁴ И Босна и Херцеговина ће са порастом температуре до пет степени до 2030. године бити суочена са сушама, поплавама, клизиштима и недостатком воде и хране.

Научни подаци указују да ледени покривач губи више леда него што се још увијек замјењује и научници и даље нису сигурни у његову будућност. Океани су највећи свјетски угљенични „понори“, док апсорбирају око једну четвртину угљеничног диоксида који се емитује у атмосферу сваке године. Што је више угљеничног диоксида који се апсорбује, морска вода постаје киселија. Ово закисељавање океана смањује капацитет мора и организама са шкољкама или скелетима направљеним од калцијум-карбоната (као што су корали, крил, шкољкасти мекушци и шкољке) да преживе, расту и размножавају се. Овај феномен утиче на цијели ланац исхране у води. Могао би узроковати поремећај снабдевености храном из океана.⁴⁵ Губитак земљишта и поплаве доводе до расељавања становништва, а подизање нивоа мора сигурно би исто произвело у сливу Неретве, при чему би незаштићено „Хутово блато“ било изгубљено уколико се не предузму одговарајуће мјере превенције.

Баријере за управљање ризиком од поплава отпорним на климатске промјене у Босни и Херцеговини, према процјени надлежних министарстава огледају се у недостацима у мрежи и капацитетима хидрометријског осматрања; финансијским ограничењима; ограничењу људских ресурса; недостатку техничких капацитета за идентификацију ризика и процјена, моделирању и предвиђању, превенцији/смањењу ризика и преносу ризика који су слаби међу институцијама и нивоима управљања; недовољном

---

⁴⁴ CNA Military Advisory Board, 2014, 4.

⁴⁵ *Ibid.*

знању и капацитетима о екосистемским и неструктуралним приступима отпорности на климу; смањењу ризика од поплава; недостатку стратешког интегрисаног приступа управљања ризиком од поплава; недостатку приступа процјене идентификације потреба одбране од поплава и детаљне процјене ризика и посљедица неуспјеха.⁴⁶

Предвиђени утицаји климатских промјена би требало би да буду у потпуности интегрисани у национални план заштите инфраструктуре и стратешки национални план процјене ризика. Стратешка национална процјена ризика мора укључити пројектоване утицаје климатских промјена током наредних деценија, тако да је потребна отпорност, а захтјеви у вези са овим пројекцијама могу се боље дефинисати у националном плану заштите инфраструктуре.⁴⁷ Утицаје климатских промјена треба узети у обзир у свим процјенама рањивости и предвидјети могуће штете. Када је ријеч о мору не смије се заборавити утицај подизања нивоа мора на слив Неретве, посебно Бушко језеро⁴⁸ (некада Бушко блато), те у складу с тим треба планирати адекватне мјере заштите и искориштавања пријетње подизања мора, као могућег одрживог природног ресурса убудуће (примјер Норвешка или Енглеска).

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА И КОНВЕНЦИЈА УЈЕДИЊЕНИХ НАЦИЈА О ПРАВУ МОРА

Босна и Херцеговина није имплементирала у цијелости Конвенцију о праву мора Уједињених нација⁴⁹ (The United Nations Convention on Law of the Sea; скраћеница: UNCLOS) нити је адекватно заштитила своју морску површину и биолошку разноликост. С друге стране, Босна и Херцеговина је поморска држава која има своје територијално море,

---

⁴⁶ V.: Scaling up climate resilient flood risk management in Bosnia and Herzegovina, 2019: 1–15.

⁴⁷ CNA Military Advisory Board, 2014, 5.

⁴⁸ Бушко језеро или Бушко блато природни је наставак Ливањског поља. Налази се у Босни и Херцеговини на 716 m надморске висине. Само језеро има површину од 55,8 km², а укупна запремина је 782 милиона m³. Својом површином ово језеро је највеће умјетно језеро – вјештачка акумулација у Европи. Бушко блато располаже богатством и разноврсношћу рибљег фонда.

⁴⁹ Конвенцију је усвојила Трећа конференција Уједињених нација о праву мора (UNCLOS III) и отворена је за потписивање, заједно са Завршним актом Конференције, у Montego Bayu, Јамајка, 10. децембра 1982. године. Ступила је на снагу 16. новембра 1994. године. Конвенцијом се успоставља правни систем за океане и мора који утврђује правила која уређују све употребе океана и њихових богатстава.

те остала припадајућа права у складу са својим статусом, према овој конвенцији. То се посебно односи на потпуно слободан и ничим ометан приступ спој/прикључак територијалног мора Босне и Херцеговине на међународне воде (отворено море) у којем се не примјењује режим нешкодљивог пролаза. Осим тога, не примјењује се ни режим транзитног пролаза, него режим слободне пловидбе и комуникације (потпуно исти као у међународним водама) за све врсте пловила, прелијетање авиона и полагање подморских каблова.

Босна и Херцеговина је тек 2017. године донијела прву декларацију која настоји утврдити морске и државне границе Босне и Херцеговине са Републиком Хрватском.⁵⁰ У овој декларацији се позивају надлежни органи Републике Хрватске, односно Европске уније да без одгађања обуставе све радње чији циљ може бити умањење или потпуно докидање суверених права Босне и Херцеговине на мору, а што се посебно односило на најаву почетка изградње Пелешког моста између тзв. Малог мора (продужетка Неретванског канала југоисточно од луке Плоче) и Канала Малог Стона. Уз то, позивају се надлежни органи Републике Хрватске, односно Европске уније да се хитно укључе у билатералне разговоре с Босном и Херцеговином, а ради постизања билатералних рјешења у погледу разграничења на мору на принципима уважавања суверених права Босне и Херцеговине. О мјерама заштите становништва и биолошке разноликости усљед климатских промјена, попут подизања нивоа мора, још не постоји ни адекватна законодавна регулатива, јер нису имплементиране европске директиве и препоруке из ове области.

ХИТНЕ МЈЕРЕ ПРЕВЕНЦИЈЕ ВИКТИМИЗАЦИЈЕ КОД КЛИМАТСКИХ ПРОМЈЕНА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Све је јасније да су вода, храна и енергија нераскидиво повезани. Вода је потребна не само за живот људи, него и за пољопривреду и производњу енергије. Производња хране захтијева воду за раст усјева и енергију за сађење и жетву и за производњу енергетски богатих гнојива. У неким дијеловима свијета шуме се спаљују за производњу дрвеног угља, а усјеви се спаљују и претварају у биогориво умјесто у храну. У другим дијеловима у свијету енергетски интензивна десалинизација користи гориво за прављење слатке воде. Главни водени путеви

---

⁵⁰ Декларација Представничког дома Парламентарне скупштине БиХ од 13. септембра 2017. године.

у националним границама и храна која се узгаја у умјереним подручјима омогућава исхрану милиона људи у сувим лошим областима узгоја, а водна сигурност постаје све важнија. Највећи приоритет је да државе осигурају добар почетак живота за свако дијете.

Мјере превенције треба усмјерити према: суочавању са чињеницама – анализа стања и могућих климатских промјена; изради процјена, чак и малих количина ризика; придржавању концепта потпуне одговорности кроз израду приједлога викимолошких планова помоћи, подршке и заштите и суочавању са могућим посљедицама кроз процјену рањивости (страдања и штете). Поред тога, у благе викимолошке мјере убрајају се: израда одговарајуће законске и подзаконске регулативе у вези са заштитом водених и осталих природних ресурса (земљиште, шуме, биљке, животиње и људи); израда викимолошких планова помоћи, подршке и заштите; викимолошке обуке становништва за дјеловање у ризичним ситуацијама; обезбјеђење резерви (воде, хране и осталих ресурса) и здравствене заштите и накнаде штете за угрожене грађане.

Одређене здравствене детерминанте, као што су сиромаштво и лоше образовање, могу да прелазе с једне генерације на другу и, из сложених разлога, интензивирају се у процесу.⁵¹ Ово захтијева, као минимум, адекватну социјалну и здравствену заштиту за жене, будуће мајке и младе породице и значајно напредовање за универзалне, квалитетне, приступачне ране године, те систем образовања и бриге о дјечи. Оба захтјева су кључна за јачање побољшања у вјештинама и индивидуалном оснаживању добрим стартом, али и постизању бољег здравља међу постојећом одраслом популацијом у свакој земљи. Посебно је битно смањити стрес на послу и дуготрајну незапосленост кроз активне програме тржишта рада и рјешавање узрока друштвене изолације.⁵²

Долазе у обзир:

Препорука 1(a): осигурати услове потребне за добар квалитет родитељства и изградњу породице, промовисати родну равноправност и обезбиједити адекватну социјалну и здравствену заштиту.

Препорука 1(b): осигурати универзални квалитетан и лак приступ раним годинама, систем образовања и бриге о дјечи. Исто се односи на запослење, услове рада и здравствену неједнакост.

---

⁵¹ Chair, A. C. (2015). *Task Group on Sustainability and Community Head of Social Policy, New Economics Foundation, Intergenerational equity briefing Review of social determinants of health and the health divide in the WHO European Region*. New Delhi: World Health Organization, 4.

⁵² Review of social determinants and the health divide in the WHO European Region: final report, 2021, 15. Dostupno na <https://www.who.int/publications-detail-redirect/9789289000307>.

Препорука 1(с): искоријенити изложеност нездравом и несигурном раду и ојачати мјере за осигурање здравих радних мјеста и приступ запошљавању и квалитетном раду.

Препорука 1(д): увести кохерентну ефикасну међусекторску акцију за бављење неједнакостима у старијој доби како би спријечили и управљали развојем хроничног морбидитета и побољшали опстанак и благостање преко друштвеног градијента.

Препорука 2(а): унаприједити ниво и дистрибуцију социјалне заштите према потребама побољшања здравља и адресирања здравствене неједнакости.

Препорука 2(б): осигурати да се предузму заједнички напори за смањење неједнакости у локалним детерминантама здравља – кроз заједничко стварање и партнерство са онима који су погођени, цивилног друштва и низа цивилних партнера.

Препорука 3(а): промовисање правичности кроз ефективну употребу пореза и трансфера. Конкретно, пропорцију буџета утрошеног на здравствену и социјалну заштиту треба одржати у свим земљама и повећати за земље испод садашњег европског просјека.

Препорука 3(б): дугорочно планирање и чување интереса будућих генерација – утврђивањем веза између околишних, друштвених и економских фактора и њихова централност за све политике и праксу.

Препорука 4(а): побољшати управљање за друштвене детерминанте здравља и здравствену правичност. Ово захтијева већу кохерентност дјеловања на свим нивоима власти (транснационални, национални, регионални и локални) и у свим секторима и заинтересованим странама (јавним, приватним и добровољним). Приоритети су јавно здравље, превенција лошег здравља и лијечење

Препорука 4(б): развити свеобухватан, међусекторски одговор на дугорочну природу превенције и лијечења болести и здравље на правичан начин како би се постигле одрживе и правичне промјене у превенцији и лијечењу лошег здравља и јачању здравствене правичности.

Препорука 4(с): предузети редовно извјештавање и увид јавности у неједнакости у здрављу и његовим друштвеним детерминантама на свим нивоима управљања, укључујући транснационалне, у земљи и локално⁵³.

---

⁵³ Review of social determinants and the health divide in the WHO European Region: final report, 2021, 15. Доступно на: <https://www.who.int/publications-detail-redirect/9789289000307>, 169.

ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

Свака генерација има дужност да заштити животну средину и биодиверзитет и да спријечи све непоправљиве и неповратне штете животу на Земљи, како би се осигурало право наредних генерација да живе у сигурном, те чистом, здравом и одрживом окружењу. Свака генерација ће осигурати да се природни ресурси користе и управљају на еколошки одржив начин, те да научно-технолошки напредак у свим областима не штети животу на Земљи. Свака генерација је одговорна за заштиту животне средине и дужна је спријечити штету за животну средину и санирати еколошку штету.⁵⁴

Босна и Херцеговина треба хитно да приступе изради виктимолошких студија процјене ризика и штетних ефеката околине, затим процјене здравља становништва и узроке нарушавања здравља, те измјени законодавства ради заштите права и достојанства и добробити људи (право на воду у Уставу и право на заштиту животне средине у складу са међународним документима), али и процјене стабилности екосистема и већ проузрокованих штета са посебним освртом на природне ресурсе (воду, море, шуме, руде, земљиште и биоразноликост). Спречавањем и процесуирањем кршења права на сигурну, чисту, здраву и одрживу животну средину и заштиту жртава, имплементирале би се на нивоу цијеле државе „интегрисане политике“ које су ефикасне и нуде свеобухватан одговор на пријетње околине и технолошких опасности.

„Морална одговорност“ богатијих земаља и „солидарност“ са сиромашнијим земаљама сугерише да друга социјална једнакост – као што су родна равноправност, права дјецe и права на образовање за најугроженије (виктимолошке обуке помоћи, подршке и заштите особа у ризику од климатских промјена) – морају бити приоритети неразвијених и земаља у развоју. То подразумјева обавезу државе Босне и Херцеговине не само да усклади своју законску регулативу са међународним и европским правним нормативима и стандардима, већ и да, при имплементацији ових одредби у Устав и законодавство, посебну пажњу посвети различитом третману посебно рањивих група у свом друштву. Међутим, Босна и Херцеговина је до сада пропустила прилику за унапређење и није успјела израдити заједничку стратегију о управљању ризицима усљед климатских промјена. То може да значи да ће будуће климатске промјене Босна и Херцеговина дочекати незаштићена и неспремна.

---

⁵⁴ Moutquin, S. (2021). Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe, Committee on Social Affairs, Health and Sustainable Development, Draft recommendation adopted by the Committee with a large majority on 9 September, 1–17.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелески, М., Симовић, М., Симовић, М. М. (2022). *Викијимологија*. Тетово: графички студио Партизан пројект.
- Wissenschaftlicher Beirat der Bundesregierung Globale Umweltveränderungen (WBGU) (2011). Yukon, Oklahoma: *Global Megatrends*, Factsheet, No. 3 /2011. Доступно на: https://www.google.rs/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKewiRmrBF4KCEAxWehf0HHUNfCYcQFnoECBIQAQ&url=https%3A%2F%2Fwww.wbgu.de%2Ffileadmin%2Fuser_upload%2Fwbgu%2Fpublikationen%2Fhauptgutachten%2Fhg2011%2Fpdf%2Fwbgu_jg2011_ZfE.pdf&usq=AOvVaw2sZ7GM4QLAcIEZHbmWDTfV&opi=89978449.
- Germanwatch (2011). *Globaler Klimawandel: Ursachen, Folgen, Handlungsmöglichkeiten, 3rd. revised edition*. Bonn: Germanwatch.
- Gomei, M., Abdulla, A., Schröder, C., Yadav, S., Sánchez, A., Rodríguez, D., Abdel Malek, D. (2019). Towards 2020: how Mediterranean countries are performing to protect their sea.
- Darnall, N., Sides, S. (2008). Assessing the Performance of Voluntary Environmental Programs: Does Certification Matter?, Washington, DC: *Policy Studies Journal*, Vol. 36, no. 1. Доступно на <https://doi.org/10.1111/j.1541-0072.2007.00255.x>.
- IPCC (2007). *Climate Change – Impacts, Adaptation and Vulnerability*. New York: Cambridge University Press, Доступно на: <https://www.ipcc.wg2.org>.
- Jakab, Z. (2021) *Review of social determinants and the health divide in the WHO European Region: final report*. New Delhi: World Health Organization, Regional Director for Europe.
- Kofler, B., Netzer, N. (eds.) (2012). *On the Road to Sustainable Development How to Reconcile Climate Protection and Economic Growth*. Bonn: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Lecerf, M., Herr, D., Thomas, T., Elverum, C., Delrieu, E., Picourt, L. (2021). *Coastal and marine ecosystems as Nature-based Solutions in new or updated Nationally Determined Contributions, Ocean & Climate Platform*, Conservation International, IUCN, GIZ, Rare, The Nature Conservancy, Wetlands International and WWF. Доступно на <https://ocean-climate.org/wp-content/uploads/2021/...>
- Marx, A. (2019). *Public-Private Partnerships for Sustainable Development: exploring their design and its impact on effectiveness*. Leuven: Leuven Centre for Global Governance Studies, University of Leuven.
- May, J. R. (2021). The case for Environmental human Rights: Recognition, implementation, and Outcomes. New York: 42 Cardozo Law Review, 983.
- Moutquin, S. (2021). *Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe*. Strasbourg: Committee on Social Affairs, Health and Sustainable Development. Draft recommendation adopted by the Committee with a large majority on 9 September.
- Netzer, N., Gouverneur, J. (2011). *Saving Tomorrow – Today?, Dialogue on Globalization*. Bonn: Friedrich-Ebert-Stiftung.

- Pedersen O. W. (2010). Environmental principles and environmental justice. Massachusetts Avenue Cambridge: *Environmental Law Review*, Vol. 12, No. 1.
- Review of social determinants and the health divide in the WHO European Region: final report, 2021*. New Delhi: World Health Organization.
- Scaling up climate resilient flood risk management in Bosnia and Herzegovina, Ministry of Spatial Planning, Civil Engineering and Ecology, United Nations Development Programme, 2019. Sarajevo: UNDP.
- Simović, M., Ramljak, A. (2006). *Viktimologija*. Banja Luka: Panevropski univerzitet „Apeiron“.
- Симовић, М., Ацајлић-Дедовић, А., Симовић, М. М., Симовић, М. В., Ангелески, М. (2021). Критичка виктимологија о жртви, миту и корупцији. Лакташи – Бања Лука: Графомарк.
- Симовић, М., Ацајлић-Дедовић, А., Велић, Л., Софразија, Х., Симовић, М. М., Хумачкић, Т., Буљубашић, М., Хунчек, С., Мадешко, Б., Ченгић, А. (2021). Виктимологија о жртвама природних катастрофа и заштити животне средине у Босни и Херцеговини. Лакташи – Бања Лука: Графомарк.
- Stern, N. (2009). *The global deal climate change and the creation of a new era of progress and prosperity, 1st ed.* New York: PublicAffairs.
- Traufetter, G. (2010). *Was in Cancun beschlossen wurde*, in: Spiegel Online (11-12-2010); Доступно на: <https://www.spiegel.de/wissenschaft/natur/dokumentation-was-in-cancun-beschlossen-wurde-a-734120.html>.
- Fransen, T., Sato, I., Levin, K., Waskow, D., Rich, D., Ndoko, S., Teng, J. (2019). *Enhancing NDCs: A Guide to Strengthening National Climate Plans by 2020*. Washington, DC: World Resources Institute.
- Chair, A. C. (2015). *Task Group on Sustainability and Community Head of Social Policy*. New Economics Foundation, *Intergenerational equity briefing Review of social determinants of health and the health divide in the WHO European Region*. New Delhi: World Health Organization.
- CNA Military Advisory Board, National Security and the Accelerating Risks of Climate Change*. Alexandria, VA: CNA Corporation, 2014.